

УДК 37.017:37(09).37.068

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/56-1-28>**Вікторія ДЕГТЕРЬОВА,***orcid.org/0000-0001-8248-4931**аспірант кафедри педагогіки та психології**Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського,**керівник гуртка**«Станція юних техніків»**(Миколаїв, Южноукраїнськ, Україна) degtereaviktoria@ukr.net*

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРОЦЕСІ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ В ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ (ІІ ПОЛ. XX – ПОЧ. XXI СТ.)

У статті автор досліджує питання формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей і молоді в позашкільних закладах освіти в ретроспективі вітчизняної педагогічної думки II пол. XX – поч. XXI ст.; розкриває вагомість позашкільної освіти у формуванні української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання та всебічного, гармонійного розвитку особистості, а також акцентує увагу на тісному взаємозв'язку формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання в позашкільних закладах освіти з історично-політичними періодами розвитку держави та змінами, які відбувалися при цьому в усіх царинах суспільства в цілому, й в освіті зокрема; наголошує на існуванні достатньо великого потенціалу в теоретичному та практичному досвіді діяльності позашкільної освіти щодо формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді.

Звертає увагу на важливість та актуальність вивчення історичного аспекту для вирішення проблем пов'язаних з формуванням української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання вихованців у закладах позашкільної освіти в нелегкий час мінливого сьогодення, неймовірно насичених інформаційних потоків, суттєвого розвитку економічно-ринкових відносин та в бажанні незалежної Української держави рухатися у напрямку до європейської інтеграції.

Наголошує на тому, що позашкільна освіта має давню історію та вагоме значення для функціонування сучасних освітніх закладів, організації ефективного освітнього процесу та відіграє помітну роль у прогресивному піднесенні держави в цілому.

Зроблено висновки, що позашкільна освіта є важливою та доцільною в процесі формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді, всебічно розвинутої, компетентної особистості, а набутий досвід в сфері діяльності позашкільної освіти заслуговує на ретельне вивчення та використання з урахуванням умов, вимог, запитів та потреб сьогодення.

Ключові слова: *формування, українська національна ідентичність, духовно-моральне виховання, позашкільні заклади освіти, історично-політичний період, удосконалення, реформування.*

Viktoriia DEHTEROVA,*orcid.org/0000-0001-8248-4931**Graduate Student at the Department of Pedagogy and Psychology**Mykolaiv National University V. O. Sukhomlynskyi University,**Head**of Station of Young Technicians group**(Mykolaiv, Yuzhnoukrainsk, Ukraine) degtereaviktoria@ukr.net*

FORMATION OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY IN THE PROCESS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE IN OUT-OF-SCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS (II HALF OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)

In the article, the author investigates the issue of the formation of Ukrainian national identity in the process of spiritual and moral education of children and youth in out-of-school educational institutions in the retrospect of the national pedagogical thought of the II half of XX – beginning XXI century; reveals the importance of extracurricular education in the formation of Ukrainian national identity in the process of spiritual and moral education and comprehensive, harmonious development of the personality, and also emphasizes the close relationship of the formation of Ukrainian national identity in the spiritual and moral process of education in extracurricular educational institutions with historical

and political periods the development of the state and the changes that took place at the same time in all areas of society in general, and in education in particular; emphasizes the existence of a sufficiently large potential in the theoretical and practical experience of activities of extracurricular education regarding the formation of Ukrainian national identity in the process of spiritual and moral education of children and youth.

Draws attention to the importance and relevance of the study of the historical aspect for solving problems related to the formation of Ukrainian national identity in the process of spiritual and moral education of pupils in out-of-school education institutions in the difficult times of the changing present, incredibly saturated information flows, significant development of economic and market relations and in of the independent Ukrainian state to move towards the desired European integration.

Emphasizes that extracurricular education has a long history and significant importance for the functioning of modern educational institutions, the organization of an effective educational process, and plays a significant role in the progressive rise of the state as a whole.

Conclusions were made that extracurricular education is important and expedient in the process of formation of Ukrainian national identity in the process of spiritual and moral education of both children and youth. A comprehensively developed and competent personality, as well as the acquired experience in the field of extracurricular education deserve careful study and taking into account the conditions, demands, requests and needs of today.

Key words: *formation, Ukrainian national identity, spiritual and moral education, extracurricular educational institutions, historical and political period, improvement, reformation.*

Постановка проблеми. В теперішньому інформаційно насиченому суспільстві, часом складному, мінливому та сповненому викликів й загроз, питання щодо формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді має велике значення для суспільства і держави цілому. Про важливість даного питання свідчать чисельні законодавчі документи: Закони України «Про свободу совісті» (ЗУ, 1991: 12), «Про позашкільну освіту» (ЗУ, 2000: 13), «Про захист суспільної моралі» (ЗУ, 2003: 10), Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» (УПУ 2001: 28) та увага науковців і дослідників до даного питання. Проте аналіз науково-дослідницької літератури констатує недостатність вивчення даного питання в ретроспективі функціонування позашкільних закладах освіти, а тому подальше її вивчення є актуальним та необхідним для сьогодення.

Загострення сучасних негараздів, що відбуваються в суспільстві (знецінення духовних, традиційних, моральних цінностей, прийняття хибних, викривлених ідеалів та моральних переконань, маніпулювання свідомістю, маргіналізація і т. д.) здійснюють негативний вплив на формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді.

Аналіз досліджень. Удосконалення та вирішення проблемних питань сучасності щодо формування української національної ідентичності не можливе без досконалого вивчення та урахування історичного досвіду, суспільно-політичних, культурних, моральних, національних, релігійних та інших чинників (Сіданіч, 2013: 187–188), тому вивчення аспектів української національної ідентичності в процесі формування духовно-мораль-

ного виховання дітей та молоді привертало увагу багатьох науковців, педагогічних діячів, дослідників: Г. Ващенко (Ващенко, 1954: 5, 29–35; 6, 27–32), О. Духнович (Духнович, Т 2, 1967: 734), С. Русова (Русова, 1917: 1, 4–6), І. Стешенко (Стешенко, 1917: 41), О. Сухомлинська (Сухомлинська, 2006: 43; 2003: 1, 4–6), К. Чорна (Чорна, 2003: 35, 176–181) та ін..

В наш час питання формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді являється важливим та актуальним: Н. Басюк (Басюк, 2022: 328) досліджує та аналізує формування моральних почуттів у дітей старшого і молодшого шкільного віку, А. Богущ (Богущ, 2000: 1, 18–23) розглядає аспекти духовності, моральності в аспекті національного виховання в Україні, Д. Калініченко (Калініченко, 2021), С. Кисельов (Кисельов, 2003: 2, 31–40) звертають увагу на важливість даного аспекту як засобу творення незалежної української держави та розвитку українського суспільства, Р. Корнійчук (Корнійчук, 1919: 4) пише про духовно-моральне виховання студентської молоді, І. Сіданіч (Сіданіч, 2013: 464) досліджує аспекти духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття, Л. Чупрій, О. Сіра (Чупрій, Сіра, 2022) зазначають, що патріотизм являється одним з чинників, який сприяє формуванню національної ідентичності та інші.

Проте аналіз науково-дослідницької літератури свідчить про недостатність вивчення даного питання в ретроспективі функціонування позашкільних закладах освіти, а тому сьогодні це питання потребує подальшого дослідження та вивчення і є актуальними.

Мета статті – розкрити досвід закладів позашкільної освіти щодо формування української національної ідентичності в процесі духовно-

морального виховання дітей та молоді у період II пол. XX – поч. XXI ст. та обґрунтувати можливість його імплементації в сучасних закладах позашкільної освіти України.

Виклад основного матеріалу. Формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання пов'язане з історично-політичними періодами розвитку держави, а також з економічними, соціальними, правовими, культурними умовами, чинниками та факторами.

Л. Березівська в своїй роботі «Реформи шкільної освіти в Україні у XX ст.: історіографія питання» докладно описує шість періодів «реформування освіти в Україні» (Березівська, 2009: 1, 15–28): I період – це доба наповнена спробами реформування шкільної освіти в Україні на етапі правління Російської імперії (1889 – 1917), II період – пов'язаний з Українською революцією (1917 – 1921) та державно-громадськими реформами в освітньому середовищі, III період тісно переплітається з реформами, які проводилися в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (1919 – 1931), IV період відображає внутрішні реформи авторитарного, тоталітарного, антидемократичного правління в радянській Україні (1931 – 1991), V період реформування освіти пов'язаний з визнанням суверенітету та незалежності України (Березівська, 2019: 251).

В період, коли Україна входила до складу Російської імперії (початок XX ст.), освіта була тісно пов'язана з християнською педагогікою, а навчальні плани обов'язково були включені такі предмети як «Закон Божий», «Богослов'я», в позаурочний час проводилися різноманітні урочистості, традиційні заходи, які мали неабиякий вплив на формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання (Сіданіч, 2013: 5 (58), 193). Як зазначав свого часу Г. Ващенко «гаслом, під яким має проводитися виховання української молоді, є служба Богові й Батьківщині» (Ващенко, 1994: 74). Але влада історичного періоду правління Російської імперії знищувала та сприяла занепаду українських національних здобутків освіти, мови, цінностей, культури, мистецтва і т. д., забороняючи написання та видання україномовної літератури, наукових книг, періодичних видань, викладання в навчальних закладах предметів та дисциплін українською мовою, впроваджуючи категоричні табу на українську мову в театральних виставах, читаннях, концертах, церковних службах тощо (Валуєвський циркуляр (1863), Емський указ (1876)).

В запропонованій реформі освіти П. Ігнат'єва (1914 – 1916) було закладено засади ідей вітчиз-

няної педагогіки (демократичності, національних традицій, гуманності, загальнодоступності, наступності, діяльності, зв'язку школи з життям, безоплатності, виховання тощо). Не дивлячись на всі позитивні сторони та перспективи даної реформи, уряд імперської Росії не був зацікавлений у її впровадженні та функціонуванні, тому додавав всіляких перепон та вад, які гальмували зміни в системі освіти (Березівська, 2019: 22–23).

Проголошення УНР, прийняття нормативно-правових документів («Про державну мову в УНР» (1919) (ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 2), «Про обов'язкове безплатне навчання» (1919) (ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1, Спр. 10, Арк. 63) та інші) сприяло запровадженню змін в освіті: поширенню української мови, предметів, які сприяли вивченню українського краю, етнічної складової українського народу та формуванню української національної ідентичності (українська мова та література, українознавство, історія України, географія України тощо), розроблялися новітні методи навчання, а виховання відбувалося на основі національних, моральних, духовних, культурних цінностей та ідеалів і т. д. (Березівська, 2019: 46–49).

Після поразки Української революції на території України встановилася влада більшовиків, що принесло значні зміни в політичному устрої держави та відобразилося на розвитку, функціонуванні та напрямках діяльності освітньої галузі (була розроблена та впроваджувалася «радянська» модель освіти, а також система соціального виховання: дитячі будинки та містечка, дослідно-педагогічні станції, трудові школи та колонії, різноманітні табори та інші дитячі й молодіжні заклади, організації, установи тощо) (Березівська, 2019: 73–74).

У 1918 році видатний педагог України Софія Русова, усвідомлюючи велике значення для розвитку суспільства та процвітання держави, а також для формування української національної ідентичності в процесі морально-духовного виховання, всебічно розвинутого, творчого, креативного, соціально свідомого та громадсько активного, пристосованого до реалій життя в соціумі молодого покоління, очолила відділ позашкільної освіти та всебічно сприяла розвитку й поширенню даного спектру в системі освіти. Тому офіційно 1918 рік вважається роком народження позашкільної освіти.

Цей історичний період пов'язаний зі значними змінами в соціальному та політичному житті країни, які були пов'язані з національним рухом в Україні та спонукали до необхідності формування

української національної ідентичності в процесі духовно-морально виховання дітей та молоді. В цей час активно створюються та застосовуються різноманітні типи позашкільних закладів освіти: клуби, клуби-гуртки, будинки юнацтва, будинки соціального виховання, дослідницькі станції, комуни, секції, центри позашкільної освіти, театри, майданчики, трудові колонії тощо (Костенко, 2021: 74, 1, 23–24).

На початку радянського періоду узгоджувалися релігійні та світські принципи (17–20-х рр. ХХ ст.) (Сіданіч, 2013: 136). Після поразки Української революції на території України встановилася влада більшовиків, що принесло значні зміни не лише в політично-економічній устрій держави, а й в освітню галузь також (була розроблена та впроваджувалася «радянська» модель освіти та система соціального виховання: дитячі будинки та містечка, дослідно-педагогічні станції, трудові школи та колонії, піонерські табори, спортивні майданчики і т. д.) (Березівська, 2019: 73–74).

Розуміючи потенціал освіти в цілому та позашкільної освіти зокрема, для впровадження нових ідей будівництва «світлого комуністичного майбутнього», активно почали створюватися різноманітні заклади позашкільної освіти, діяльність, яких була наповнена антирелігійним та політизованим змістом. Такі заклади особливо завзято працювали перед та під час великих християнських свят таких, як Різдво Христове, Благовіщення, Трійця, Великдень, Вознесіння Господнє та інші.

Отже, цей період ознаменувався початком активного функціонування організацій марксистсько-ленінського спрямування (комуністичні, комсомольські, піонерські й т. п.), які завзято проводили пропагандистську та агітаційну антирелігійну діяльність. В роботі гуртків цього часу використовувалися різноманітні форми роботи, які були наповнені атеїстичним змістом: різноманітні бесіди, лекції, читання, розповіді, обговорення, вечірки, вистави, екскурсії, концерти тощо. (Сіданіч, 2013: 136).

За часів НЕПу та воєнного комунізму в освіті надавалася перевага національному розвитку та впровадженню української мови (30-ті рр. ХХ ст.) (Сіданіч, 2013: 5 (58), 194–195). Але з часом освіта зазнала партійно-класового тоталітарного впливу та була наповнена марксистсько-ленінською методологією, а на освітян покладалося основне завдання щодо розбудови радянської школи (Сіданіч, 2013: 142). Так освітня галузь поступово зазнавала уніфікації (приведення до одноманітної, єдиної форми або системи (Уніфікація – Вікіпедія)) в радянську та мала національно-комуністичне спрямування (Березівська, 2019: 76).

Значні зміни відбулися в освітній галузі в 1930–1940-х роках, вони були пов'язані з реформами: в освіті відбулося відокремлення школи від церкви та активно проводилася боротьба з конфесійними переконаннями дітей, молоді та дорослого населення. 1945 р. – кінець 1980-х рр. – пов'язані з більшовицькими насильницькими методами антирелігійної популяризації та русифікації освіти в Україні, занедбанням формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді, тобто створення національно-радянської ідеології освіти (Сіданіч, 2013: 5 (58), 194–195), відбувалося суворе регламентування освітнього процесу під керівництвом комуністичної партії з використанням терористичних, репресивних, тоталітарних та авторитарних методів, педагогічно-громадська думка втратила значення, впроваджувалася марксистсько-ленінська ідеологізація, такі поняття як «національний» стиралися та перетворювалися в «інтернаціональний», «релігійний» в «атеїстичний», виховання дітей та молоді відбувається на основі принципів колективізму та Морального кодексу будівника комунізму (Березівська, 2019: 106–108).

Отже, доба панування радянської влади на території України сприяла поширенню марксистсько-ленінської методології, науково-атеїстичних підходів та завдала значних збитків і втрат у сфері формування української національної ідентичності, моральної духовності та самобутності українського народу, української педагогічної думки, української національної освіти.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття – історичний період пов'язаний з визнанням незалежності України, знеціненням та нехтуванням ідеологічними догмами антидуховної, атеїстичної, воєнничої політики радянської влади, яка достатньо згубно вплинула на формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання (Сіданіч, 2013: 29).

З 1991 року і понині – історичний період пов'язаний з визнанням України незалежною та суверенною державою, її розвитком та відродження української національної школи, української самобутності, української історії, українських традицій, цінностей та ідеалів. За час незалежності нашої держави відбулося переосмислення, зміна, відродження та розвиток взірців та ідеалів формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання, особистісного спрямування в галузі освіти, впровадження компетентнісного та діяльнісного підходів, урахування громадсько-педагогічної думки і т. д.

(Сіданіч, 2013: 5 (58), 187–188). Розробляються та приймаються законодавчі документи (Закон України «Про освіту» (2010) (ЗУ: 2010), Закон України «Про позашкільну освіту» (2000) (ЗУ: 2000), Концепція Нової української школи (2016) (КНУШ, 2016), Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») (ДНП, 1993) та інші), які сприяють кардинальним змінам в галузі освіти, спонукають до якісного та ефективного надання освітніх послуг, допомагають у формуванні української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді.

Підростаюче покоління – це майбутнє нашої держави і формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді (виховання патріотизму, моральної свідомості, духовних цінностей, поважного ставлення до прав, свобод й обов'язків людей, а також формування та розвиток інших важливих царин життєдіяльності особистості: здорового способу життя, інституту сім'ї, українських, національних традицій, звичаїв, обрядів, мистецтва, культури тощо) є важливою та невід'ємною складовою освітнього процесу. До цього процесу залучені як державні, урядові інстанції, інституції, заклади освіти, позашкільні освітні заклади, дитячі та молодіжні організації й установи, письменники, актори, артисти, так і кожен свідомий громадянин патріот незалежної української держави.

Держава приділяє помітної уваги та докладає значних зусиль для забезпечення освітніх закладів сучасними, новітніми, інноваційними технологіями та навчально-методичними програмами, які сприяють формуванню національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання (МОН України зорганізувало викладання курсу «Основи християнської етики» за програмами «Біблійна історія та християнська етика», «Християнська етика в українській культурі» та інші).

Існують певні вимоги щодо кваліфікації та підготовки педагогічних працівників закладів позашкільної освіти: високі моральні якості, належний рівень професійної підготовки, відповідний фізичний та психічний стан здоров'я тощо (Закон «Про позашкільну освіту» (ЗУ, 2000: 21)). З боку держави активно відбувається забезпечення педагогічних працівників можливістю підвищення кваліфікації (Закон «Про позашкільну освіту» (ЗУ, 2000: 24)) й грамотності в загалі й зокрема формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді, впроваджуються в освітній про-

стір різноманітні програми, проекти, курси, тренінги, конференції, семінари тощо, які сприяють задоволенню потреб учасників освітнього процесу та ефективному й якісному вирішенню питань даного спрямування (ВУФ, 2021). Розуміючи виклики сучасності удосконалюються зміст освітніх програм, навчальних планів, застосовуються ефективні та новітні технології, форми та методи роботи спрямовані на покращення, зміцнення, консолідацію та висвітлення засад державності щодо формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді.

В сучасних позашкільних закладах позашкільної освіти велика увага приділяється формуванню української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання, педагогічні працівники використовують різноманітні технології навчання, форми, методи, засоби та способи роботи (Закон «Про позашкільну освіту» (ЗУ, 2000: 18)), які носять навчальний (вивчення традицій, звичаїв, обрядів, історичної, культурної, національної спадщини, прав та свобод громадян, моральних норм, етичних принципів, вмінні на практиці застосовувати отримані теоретичні знання для вирішення певних завдань, досягнення цілей і т. д.), розвивальний (розвиток гуманної, всебічно розвинутої, творчої, компетентної особистості з активною громадською позицією, яка вміє орієнтуватися в сучасному мінливому, інформаційно насиченому, часом складному, наповненому суперництвом, конкуренцією, своєрідними запитами суспільстві та робити правильний вибір, протидіяти злу, протистояти шкідливим спокусам, негараздам, випробуванням, долати різноманітні перепони тощо) та виховний (виховання морально стійкого, соціально свідомого громадянина-патріота, який намагається мати чисту совість і розуміє, що кожен вчинок має певні наслідки, сповнений поваги та гідного, ціннісного ставлення до себе, до інших людей, до батьківщини, має певні переконання, принципи та спрямування і т. д.) характер.

Отже, проаналізувавши законодавчі документи, науково-дослідницьку літературу, можна виокремити певні закономірності між змінами змісту та напрямів діяльності закладів позашкільної освіти з радикальними змінами в суспільно-політичному, соціально-економічному устрою держави (Березівська, 2009: 1, 15).

Таким чином, за результатами дослідження історіографічної літератури можна дійти висновку, що закладам позашкільної освіти притаманні достатньо значний досвід, сприятливі умови та наявність кваліфікованих педагогів для

ефективного та якісного навчання й формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді. Врахування досвіду й потенціалу минулого, уможливило розв'язання існуючих проблем щодо формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді, їхнього всебічного розвитку, підняття морального духу, виховання патріотизму, гордості за досягнення держави, рідного народу, поваги до народних звичаїв, традицій рідного краю, та шанобливого ставлення до національних цінностей та надбань українських пращурів, українського народу. Отже, досвід закладів позашкільної освіти щодо формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді заслуговує на увагу, потребує ретельного вивчення в подальших наукових розвідках та застосування з урахуванням вимог та умов сьогодення.

Висновки. Таким чином, здійснене дослідження та аналіз історіографічної літератури дозволяє зробити висновки, що формування української національної ідентичності в процесі

духовно-морального виховання дітей та молоді в закладах позашкільної освіти у період II пол. XX – поч. XXI ст. є важливим та доцільним процесом і відіграє значну роль у прогресивному піднесенні держави, набутий досвід заслуговує на ретельне вивчення та використання з урахуванням умов, вимог та потреб сучасності.

Робота закладів позашкільної освіти спрямована на створення сприятливих, комфортних умов для формування української національної ідентичності в процесі духовно-морального виховання дітей та молоді всебічного, гармонійного розвитку вихованців, їхніх здібностей, вмінь, навичок, талантів, формування громадської свідомості, соціальної активності, професійного самовизначення, засвоєння національних цінностей, звичаїв, традицій, досвіду, виховання патріотизму, гордості за державу, український народ, їхні здобутки та досягнення тощо.

Розв'язання порушеної проблеми статті, не вичерпує всіх аспектів вивчення означеної теми, а тому потребує ретельного вивчення в подальших наукових розвідках та застосування з урахуванням вимог та умов сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Н. Басюк Формування моральних почуттів у дітей старшого і молодшого шкільного віку. Монографія. Житомир: ФОП О. О. Євенок 2022. – 328 с.
2. Березівська Л. Д. «Реформи шкільної освіти в Україні у XX столітті: документи, матеріали і коментарі». Історія педагогічної думки №1, 2009. – С. 15–28.
3. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Україні у XX столітті крізь призму джерелознавства: наук.-допом. бібліогр. покажч. В.: ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 251 с.
4. Богуш А. М. Дефініції «духовність», «моральність» в аспекті національного виховання в Україні. Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах: збірник наукових праць. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 18–23.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. – 191 с.
6. Ващенко Г. Роль релігії в житті людства і релігійне виховання молоді. Визвольний шлях. – 1954. – № 5. – С. 29–35; № 6. – С. 27–32.
7. Всеукраїнський форум «Освіта, базована на цінностях». Духовно-моральне виховання дітей та молоді. URL: https://tsinnosti.com/second_forum_resolution/ (дата звернення 23. 08. 2022).
8. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF> (дата звернення 12. 09. 2022).
9. Духнович О. Народна педагогіка: в 4-х томах. – Пряшів, 1967. – Т. 2. – 734 с.
10. Закон України «Про захист суспільної моралі». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (дата звернення 25. 08. 2022).
11. Закон України «Про освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#top> (дата звернення 25. 08. 2022).
12. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення 25. 08. 2022).
13. Закон України «Про позашкільну освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (дата звернення 31. 08. 2022).
14. Закон УНР «Про державну мову в Українській Народній Республіці». ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 2.
15. Закон УНР «Про обов'язкове безплатне навчання всіх дітей шкільного віку громадян України» ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 63.
16. Закон Центральної Ради про державну мову 1918 року. URL: <https://muzey-dokm.pp.ua/berezen-1918-r-tsentralna-rada-unr-uhvalyla-zakon-pro-ukrayinsku-movu.html> (дата звернення 06. 09. 2022).
17. Калініченко Д. Формування національної ідентичності в контексті патріотичного виховання. 2021. URL: <https://plastovabanka.org.ua/dumka/formuvannya-natsionalnoyi-identychnosti-v-konteksti-patriotychnogo-vyhovannya/> (дата звернення 21. 10. 2022).

18. Кисельов С. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного. Політичний менеджмент № 2, 2003. – С. 31–40
19. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення 25. 08. 2022).
20. Корнійчук Р. Про духовно-моральне виховання студентської молоді. Науковий вісник. Серія Педагогіка. Випуск 4. (1919).
21. Костенко Л. Д. Позашкільна освіта України в першій половині ХХ століття. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальній школах. 2021. № 74. Т. 1.
22. Русова С. Націоналізація школи. Вільна українська школа. – 1917. – № 1. – С. 4–6.
23. Сіданіч І. Л. Духовно-моральне виховання дітей у вітчизняній школі (ХХ – початок ХХІ століття): монографія. НАПН України Ун-т менедж. освіти. – К.: ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2013. – 464 с.
24. Сіданіч І. Л. Теоретико-педагогічні аспекти духовно-морального виховання дітей у вітчизняній школі ХХ століття. Духовність особистості: методологія, теорія і практика 5 (58) – 2013.
25. Стещенко І. М. Поміч учителю в справі національного виховання. К. – 1917. – 41 с.
26. Сухомлинська О. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. – К.: Добро, 2006. – 43 с.
27. Сухомлинська О. Формування духовності на основі християнських моральних цінностей. Директор школи. – 2003. – № 1. – С. 4–6.
28. Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456/99#Text> (дата звернення 25. 08. 2022).
29. Уніфікація – Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F#:~:text=%D0%A3%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20\(%D0%B2%D1%96%D0%B4.%20%D0%BB%D0%B0%D1%82.%20%D0%B4%D0%BE%20%D1%94%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F#:~:text=%D0%A3%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20(%D0%B2%D1%96%D0%B4.%20%D0%BB%D0%B0%D1%82.%20%D0%B4%D0%BE%20%D1%94%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8) (дата звернення 31. 08. 2022).
30. Чорна К. І. Проблеми виховання патріотизму школярів у сучасній Україні: зб. наук. пр. – Херсон, 2003. – Вип. 35. – С. 176–181.
31. Чупрій Л., Сіра О. Патріотичне виховання як чинник формування національної ідентичності в умовах російської агресії. 2022. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ksm/35/ksm3502.pdf> (дата звернення 21. 10. 2022).

REFERENCES

1. N. Basyuk Formuvannya moral'nykh pochuttiv u ditey starshoho i molodshoho shkil'noho viku. Monohrafiya. [Formation of moral feelings in children of senior and junior school age. Monograph]. Zhytomyr: FOP O. O. Yevenok 2022. – 328 s. [in Ukrainian].
2. Berezhivs'ka L. D. «Reformy shkil'noyi osvity v Ukrayini u KHKH stolitti: dokumenty, materialy i komentari» [Reforms of school education in Ukraine in the 20th century: documents, materials and comments]. URL: https://lib.iitta.gov.ua/706189/1/Ipa_2009_1_4.pdf (last accessed 31. 08. 2022). [in Ukrainian].
3. Berezhivs'ka L. D. Reformuvannya zahal'noyi seredn'oyi osvity v Ukrayini u KHKH stolitti kriz' pryzmu dzhereloznavstva: nauk.-dopom. bibliohr. pokazhch. [Reforming general secondary education in Ukraine in the 20th century through the prism of source studies]. V.: TOV «TVORY», 2019. – 251 s. [in Ukrainian].
4. Bohush A. M. Definitysi «dukhovnist'», «moral'nist'» v aspekti natsional'noho vykhovannya v Ukrayini. [Definitions of «spirituality», «morality» in the aspect of national education in Ukraine]. Moral'no-dukhovnyy rozvytok osobystosti v suchasnykh umovakh: zbirnyk naukovykh prats'. – K., 2000. – Kn. 1. – S. 18–23. [in Ukrainian].
5. Vashchenko H. Vykhovnyy ideal. [Educational ideal]. – Red. haz. «Poltavs'kyi visnyk», 1994. – 191 s. [in Ukrainian].
6. Vashchenko H. Rol' relihiyi v zhytti lyudstva i relihiyne vykhovannya molodi. [The role of religion in human life and religious education of youth]. Vyzvol'nyy shlyakh. – 1954. – № 5. – S. 29–35; № 6. – S. 27–32. [in Ukrainian].
7. Vseukrayins'kyi forum «Osvita, bazovana na tsinnostyakh». Dukhovno-moral'ne vykhovannya ditey ta molodi. [All-Ukrainian forum «Education based on values». Spiritual and moral education of children and youth]. URL: https://tsinnosti.com/second_forum_resolution/ (last accessed 23. 08. 2022). [in Ukrainian].
8. Derzhavna natsional'na prohrama «Osvita» («Ukrayina KHKHI stolittya»). [State national program «Education» («Ukraine of the 21st century»)]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF> (last accessed 12. 09. 2022). [in Ukrainian].
9. Dukhnovych O. Narodna pedahohika: v 4-kh tomakh. [Folk pedagogy: in 4 volumes]. – Pryashiv, 1967. – Т. 2. – 734 s. [in Ukrainian].
10. Zakon Ukrayiny «Pro zakhyst suspil'noyi morali». [Law of Ukraine «On Protection of Public Morals»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15#Text> (last accessed 25. 08. 2022). [in Ukrainian].
11. Zakon Ukrayiny «Pro osvitu». [Law of Ukraine «On Education»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#top> (last accessed 25. 08. 2022). [in Ukrainian].
12. Zakon Ukrayiny «Pro svobodu sovisti ta relihiyni orhanizatsiyi». [Law of Ukraine «On Freedom of Conscience and Religious Organizations»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (last accessed) [in Ukrainian].
13. Zakon Ukrayiny «Pro pozashkil'nu osvitu». [Law of Ukraine «On extracurricular education»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text> (last accessed 31. 08. 2022). [in Ukrainian].

14. Zakon UNR «Pro derzhavnu movu v Ukrayins'kiy Narodniy Respublitsi». [Law of the People's Republic of Ukraine «On the State Language in the Ukrainian People's Republic»]. URL: <https://tsdavo.gov.ua/gmedia/18-2-1429-2-2-2-jpg/> (last accessed 25. 08. 2022). [in Ukrainian].
15. Zakon UNR «Pro obov'yazkove bezplatne navchannya vsikh ditey shkil'noho viku hromadyan Ukrayiny» [Law of the National People's Republic of Ukraine «On compulsory free education of all school-age children of citizens of Ukraine»]. TSDAVO Ukrayiny, f. 2582, op. 1, spr. 10, ark. 63 [in Ukrainian].
16. Zakon Tsentral'noyi Rady pro derzhavnu movu 1918 roku. [Law of the Central Rada on the State Language of 1918]. URL: <https://muzey-dokm.pp.ua/berezen-1918-r-tsentralna-rada-unr-uhvalyla-zakon-pro-ukrayinsku-movu.html> (last accessed 06. 09. 2022). [in Ukrainian].
17. Kalinichenko D. Formuvannya natsional'noyi identychnosti v konteksti patriotychnoho vykhovannya. [Formation of national identity in the context of patriotic education]. 2021. URL: <https://plastovabanka.org.ua/dumka/formuvannya-natsionalnoyi-identychnosti-v-konteksti-patriotychnogo-vykhovannya/> (last accessed 21. 10. 2022). [in Ukrainian].
18. Kysel'ov S. Natsional'na identychnist' ukrayintiv. Dylema kul'turnoho i sotsial'no-politychnoho. [National identity of Ukrainians. The cultural and socio-political dilemma]. Politychnyy menedzhment № 2, 2003. – S. 31–40 [in Ukrainian].
19. Kontsepsiya Novoyi ukrayins'koyi shkoly. [Concept of the New Ukrainian School]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (last accessed 25. 08. 2022). [in Ukrainian].
20. Korniychuk R. Pro dukhovno-moral'ne vykhovannya student's'koyi molodi. [About spiritual and moral education of student youth]. Naukovyy visnyk. Seriya Pedahohika. Vypusk 4 (1919). [in Ukrainian].
21. Kostenko L. D. Pozashkil'na osvita Ukrayiny v pershiy polovyni KHKH stolittya. Pedahohika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchii i zahal'niy shkolakh. [Out-of-school education of Ukraine in the first half of the 20th century. Pedagogy of creative personality formation in higher and general schools]. 2021. № 74. T. 1. [in Ukrainian].
22. Rusova S. Natsionalizatsiya shkoly. Vil'na ukrayins'ka shkola. – 1917. – № 1. – S. 4–6. [in Ukrainian].
23. Sidanich I. L. Dukhovno-moral'ne vykhovannya ditey u vitchyznyaniy shkoli (KHKH – pochatok KHKHI stolittya): monohrafiya. [Spiritual and moral education of children in the national school (XX – beginning of XXI century): monograph]. NAPN Ukrayiny Un-t menedzh. osvity. – K.: TOV «NVP» Interservis, 2013. – 464 s. [in Ukrainian].
24. Sidanich I. L. Teoretyko-pedahohichni aspekty dukhovno-moral'noho vykhovannya ditey u vitchyznyaniy shkoli KHKH stolittya. [Theoretical and pedagogical aspects of spiritual and moral education of children in the national school of the 20th century]. Dukhovnist' osobystosti: metodolohiya, teoriya i praktyka 5 (58) – 2013. [in Ukrainian].
25. Steshenko I. M. Pomich uchytelyu v spravi natsional'noho vykhovannya. [Helping the teacher in the field of national education]. K. – 1917. – 41 s. [in Ukrainian].
26. Sukhomlyns'ka O. Dukhovno-moral'ne vykhovannya ditey ta molodi: zahal'ni tendentsiyi y indyvidual'nyy poshuk. [Spiritual and moral education of children and youth: general trends and individual search]. – K.: Dobro, 2006. – 43 s. [in Ukrainian].
27. Sukhomlyns'ka O. Formuvannya dukhovnosti na osnovi khrystyans'kykh moral'nykh tsinnostey. [Formation of spirituality based on Christian moral values]. Dyrektor shkoly. – 2003. – № 1. – S. 4–6 [in Ukrainian].
28. Ukaz Prezydenta Ukrayiny «Pro zakhody shchodo rozvytku dukhovnosti, zakhystu morali ta formuvannya zdorovoho sposobu zhyttya hromadyan». [Decree of the President of Ukraine «On measures for the development of spirituality, protection of morals and formation of a healthy lifestyle of citizens»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456/99#Text> (last accessed 25. 08. 2022). [in Ukrainian].
29. Unifikatsiya – Vikipediya. [Unification – Wikipedia]. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F#:~:text=%D0%A3%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20\(%D0%B2%D1%96%D0%B4.%20%D0%BB%D0%B0%D1%82.%20unus,%D0%B4%D0%BE%20%D1%94%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F#:~:text=%D0%A3%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20(%D0%B2%D1%96%D0%B4.%20%D0%BB%D0%B0%D1%82.%20unus,%D0%B4%D0%BE%20%D1%94%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B8%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8) (last accessed 31. 08. 2022). [in Ukrainian].
30. Chorna K. I. Problemy vykhovannya patriotyzmu shkolyariv u suchasniy Ukrayini: zb. nauk. pr. [Problems of educating schoolchildren in patriotism in modern Ukraine: collection. of science pr.]. – Kherson, 2003. – Vyp. 35. – S. 176–181. [in Ukrainian].
31. Chupriy L., Sira O. Patriotychno vykhovannya yak chynnyk formuvannya natsional'noyi identychnosti v umovakh rosiys'koyi ahresiyi. [Patriotic education as a factor in the formation of national identity in the conditions of Russian aggression]. 2022. URL: <https://czasopisma.marszalek.com.pl/images/pliki/ksm/35/ksm3502.pdf> (last accessed 21. 10. 2022). [in Ukrainian].